

Az Anjouk magyarországi uralkodásának ideje a hazai könyvkultúra, könyvfestészet történetének egyik kiemelkedő jelentőségű szakasza. Az 1330–1350-es évek kódextermésének jó része hazai hagyományokat felhasználó, tollrajzos iniciálékkal díszített liturgikus könyv, mely az istentiszteletet szolgálta. A szóban forgó néhány évtizedből a könyvfestészeti emlékeknek egy olyan csoportja is fennmaradt, amelynek különböző műfajba tartozó darabjai a királyi udvar, az egyházi és a világi arisztokrácia megbízásából készültek. E kéziratok többségének bolognai illetve magyarországi készítése vitán felül áll, kettőnek a provenienciája vitatott.

A kérdéses eredetű emlékek egyike a Nekcsei Biblia (Washington, Library of Congress, Pre-Accession, 1.) a másik pedig a Magyar Anjou Legendárium (Vatikán, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 8541., New York, Pierpont Morgan Library, Ms. 360., 360a–d., Leningrád, Ermitázs, No 16930–16934.). Mindkét kódexben több mester dolgozott. A kezek különválasztására történtek kísérletek, de ezek nem hoztak megnyugtató eredményt.¹ Ez minden bizonnyal azzal a körülménnyel magyarázható, hogy mindkét kódex műhelymunka. Mégpedig olyan műhelyé, amelyben több generáció kezén formálódó képtípusok, motívumok és stílusvonások öröklődtek. Arra nézve két vélemény alakult ki, hogy hol dolgozhatott ez a műhely. Az egyik szerint Magyarországon.² E feltételezés a két kódexnek Bolognától idegen stílusvonásait hangsúlyozza és néhány téma megfestését kizárólag Magyarországon tudja elképzelni. Ezt a feltételezést leginkább az a körülmény valószínűsítheti, hogy mindkét kódex írása északi jellegű gótikus könyvírás. Míg a Legendárium lemmáinak rögzítése nem jelenthetett különösebb gondot, a Biblia terjedelmes szövegének lemásolása egy scriptorium huzamosabb munkáját igényelte.³ Ha feltételezzük, hogy Magyarországon készültek ezek a kódexek, arra a kérdésre is választ kell adnunk, hogy hol működhetett egy olyan sok miniatort foglalkoztató műhely, amennyit a két kódexben megkülönböztetni vélünk. További kérdés, hogy ha valóban létezett ez a műhely, tevékenységének miért nem maradt kettőnél több könyvfestészeti emléke?

A két kódex keletkezési helyére vonatkozó másik nézet Bologna mellett szól.⁴ A nézet képviselői szerint az 1270–1330-as évek között virágzó egyetemi város festőműhelyeinek egyikében készült a két kézirat. Mégpedig abban, amelynek stílusát eleinte a Maestro del 1311, majd a Maestro del 1328 szükségénnel ellátott vezető mesterek munkássága határozta meg. A tárgyalt emlékek nem e két kiemelkedő egyéniségnek, hanem az átlagos színvonalat képviselő műhelytagoknak a munkái. Olyan miniatöröké, akik némi tanulás eredményeképpen bizonyos rutin birtokában másolták a kész sémákat. Ebben leli magyarázatát a kezek szétválaszthatatlansága.⁵

A 14. század első felében a politikai és diplomáciai kapcsolatok mellett döntően a magyarországi papság felső rétegének szellemi orientációja határozta meg a könyvkultúra jellegét. A magyar egyház vezetői Itáliában, elsősorban Bolognában szereztek meg a kor klérusára jellemző jogi végzettséget. E város egyetemén nemcsak tanulóként, hanem tanári minőségben is gyakran szerepelnek.⁶ E papok későbbi diplomáciai küldetéseik során is útba ejtették az egyetemi várost. Joggal feltételezhető, hogy a Bolognában járt papok az ottani műhelyek egyikével szorosabb kapcsolatba léptek. Folyamatosan ehhez a műhelyhez fordultak megrendeléseikkel. Sőt, úgy tűnik, hogy a 14. század első felében ez a vezető papság irányította a királyi udvar és az arisztokrácia könyvrendeléseit is. Az ő közvetítésükkel és

a programot irányító közreműködésükkel készült 1336–1345 között a Nekcsei Biblia és a Magyar Anjou Legendárium.

A Nekcsei Bibliát Nekcsei Demeter, Károly Róbert tárnokmesterének címere díszíti, tehát a kódex az ő megrendelésére készült. A Szentírást a középkorban leginkább egyházi személyek használták. Számukra a Biblia elsősorban a liturgia, a dogma kézikönyve volt, de másféle funkciókat is betöltött. A 14. századi uralkodói könyvtárakban is helyet kapott ez a könyv. E könyvtárakban a Biblia leginkább olyan történeti tárgyú mű volt, amely azon túl, hogy magában foglalta az emberiség történetét – a Teremtéstől az Utolsó ítéletig –, aktualizálható is volt (pl. a királyok magukban és dinasztiájukban az evangéliumi és ószövetségi események folytatóira ismerhettek, a királyok eszményképeit az ószövetségi uralkodók nyújthatták). Világi személyek e korban ritkán forgatták a Bibliát, ezért kérdéses, hogy Nekcsei Demeter milyen megfontolásból készítette azt. Elképzelhető, hogy magasabb, esetleg itáliai egyetemi tanulmányok ösztönözhatték őt ebben, az sem kizárt, hogy az udvari könyvtárak példáját követte, de nagyobb a valószínűsége annak, hogy a kódexet a tárnokmester egy egyházi intézménynek szánta. Mégpedig egy olyan intézménynek, amit ő alapított. Az ugyanis szokás volt, hogy a templomok alapítói az alapításkor, illetve a templomnak az egyház kezébe történő átadásakor az alapítványnak egy kódexet, többnyire Evangeliumot vagy Bibliát is ajándékoztak.⁷

Feltételezéseink szerint Nekcsei Demeter leginkább a Baranya megyei Csatáron általa alapított Szent Megváltó titultust viselő pálos monostor használatára készíthette a ma Washingtonban őrzött Bibliát.⁸ Sajnos semmi biztos adat nem igazolja azt, hogy a Bibliát Csatáron használták, eljutott-e ide. A Biblia ugyanis semmiféle használatról sem árulkodik. Nem piszkolódott el, bejegyzések sincsenek benne. A Biblia lehetséges sorsára később visszatérünk.

A Magyar Anjou Legendárium a szakirodalom egyöntetű véleménye szerint Károly Róbert fia, a gyermekként Nápolyba küldött András herceg oktatása céljából készült.⁹ Nem elképzelhetetlen, hogy András herceg 1345-ben bekövetkezett halála után, a herceg egyéb kincseivel és vagyonával együtt ezt a kódexet is Magyarországra hozták, ahol egy ideig az udvarban őrizték.¹⁰

Három, magyarországi egyházi vezető használatára készült kódex bolognai eredete vitán felül áll. Ezekből kettőt, Vásári Miklós Padovában őrzött Decretalisait (Biblioteca Capitolare A 24., A 25.) a szakirodalom a bolognai festészet 1340-es éve legjelentősebb egyéniségének attribuálja. Ezt a mestert a korábbi irodalom Pseudo Niccolònak nevezte, ma ehhez a névhez Vásári Miklós kódexeinél később készült műveket kötnek és a két jogi munkát az „Illustratore” szükségnévvel megkülönböztetett mester jelentős alkotásaiként tartják számon.¹¹ A korábbi irodalom méltán figyelt fel e két kódex és a Magyar Anjou Legendárium közötti összefüggésre. Ez nemcsak a témaválasztásban, a képfelület négy mezőre tagolásában nyilvánul meg (az utóbbi a bolognai jogi kódexek reprezentatív címképeit nem jellemzi), hanem bizonyos kompozicionális megoldások, figuratípusok és stíluselemek felhasználását jelenti. Mindez abból adódik, hogy művészünk annak a műhelynek a vezetője, amelyikben a korábbi kódexek is készülhettek. Sőt, ennek a műhelynek későbbi vezetőgyénisége, Niccolò di Giacomo illuminálta 1350 táján Uzsai János kódexét (VIII. Bonifác, Decretales, etc. Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2042) is. Míg a két előbbi kódex magyarországi használata szinte kizárt, a harmadik kézirat itteni tulajdonosára és használata helyére bejegyzések utalnak. Különös jelentőségű ebből a nézőpontból egy királyi kancelláriai okmány jelenléte, mely azt a hipotézisünket támasztja alá, hogy a magyar királyi udvar és környezete könyvkultúrájának irányítása és szükségleteinek kielégítése a kancellária itáliai jogi tanultságú papságának a kezében volt legalábbis a 14. század közepéig, tehát a nagy

papi jogászgeneráció háttérbe szorulásának idejéig, ami a királyi udvar művészetének önállósulásával párhuzamos.¹²

A Képes Krónika (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. lat. 404.) magyarországi készítését mindenek előtt a szöveg tartalmi vizsgálata bizonyítja. A különböző források, az összeállítási kor ismeretének jellege, a kompilátor tájékozottsága és beállítottsága kétségtelenül a királyi kancelláriai eredet mellett szólnak. A képek és iniciálék témájuk, szemléletük alapján a festőnek a szöveg szerzőjével azonos környezetére utalnak. A Krónikára vonatkozó kérdések közül talán a stílusé a legproblematisabb. A szűkebb rokonságát jelentő emlékek hiánya természetesen vezet a távolabbi fogódzók kereséséhez. A kutatók egy része a Krónikát stílus szempontjából a Néksei Biblia és a Magyar Anjou Legendárium szervezesebb folytatásának tekinti,¹³ a kodikológusok másik része e helyett a nápolyi, sienai, a közép-európai és esetleg a magyar udvari festőművészet meghatározó szerepével számol.¹⁴ Ez alkalommal kívánjuk azt az észrevételünket jelezni, hogy a kérdéses kódexben egy új, Bologna felől 1340 körüli elemeket közvetítő impulzussal is számolhatunk. Ez a hullám Csehországban és Ausztriában is jelentkezett. A jelenlegi ismereteink szerint Csehországban kódexek importja és olaszos helyi produkció jelzi ezt a hullámot.¹⁵ Ausztriában a kódexek beáramlása mellett néhány bolognai és padovai festő tartósabb áttelepülése és helyi festőkkel való együttműködése sajátos lokális stílus kialakulásához vezetett.¹⁶ Ezeknek a kódexeknek a vizsgálata hívta fel a figyelmünket a Képes Krónika néhány sajátosságára. Érdekes például a címoldal. Ennek elrendezése kétségtelenül a bolognai decretálisok incipit oldalának távoli hatását mutatja. A szöveg fölé helyezett nyitókép és a columnákat körülvevő keret ugyanis ezeket a kódexeket jellemzi. A Krónika képeretének és lapszélének formája és motívumai a 40-es évek bolognai kódexeiben tűnnek fel. E körbe illik a kép indás kerete, az arabeszkos lapszél és nem utolsósorban a négyzetes mezőkre osztott, levélsomókkal és karéjos kerekkel (ezekben máshol félalakok, itt címerek láthatók) díszített lapalji lécz. Ez a megoldás a Képes Krónikával szinte egyidős ausztriai emlékeken is feltűnik, jelezve, hogy ebben az időben vált a közép-európai művészet szerves részévé. Sőt, ebben az ausztriai csoportban feltűnik egy olyan – már nem olaszos – A iniciálé is, melynek közeli rokona a Képes Krónika első oldalán (fél alakban ábrázolt Szent Katalin, alatta Károly Róbert és Lokietek Erzsébet térdelő alakja) is látható.¹⁷

A Képes Krónikának nemcsak az előzményei ismeretlenek, hanem – annak ellenére, hogy egy jól összeforrt, több illuminátort foglalkoztató műhely alkotása –, a vele közel egykorú és későbbi emlékek között is meglehetősen izoláltan áll. Eddig csupán egy olyan emlék volt ismert, amely a Krónikával rokon. Ez az oxfordi Secretum secretorum (Bodleian Library, Ms. Hertford College, 2[EN 2]). A Képes Krónikához hasonlóan ez a kézirat is a királyi udvar használatára készült. Egyetlen szerény iniciáléja a Krónika 1. oldala A iniciáléjának gyenge másolata.¹⁸

Egészen az utóbbi időkig a felsorolt emlékekből állt az az emlékkör, amelynek darabjai a magyarországi Anjou-kori könyvkultúrának a királyi udvarhoz, az egyházi és világi arisztokrácia tagjaihoz kötődtek. Vízkelety András kutatásai egy jelentős kódexszel, az Isztambuli Antifonáléval bővítették ezt a kört.¹⁹

A Topkapi Seraj könyvtárának kódexét (Nr. 42.) tudomásunk szerint 17 temperával festett és aranyozott, képekkel és figurákkal díszített iniciálé díszíti.²⁰ Festett és tollrajzos ornamentális iniciálék is vannak benne.²¹

Mivel az Antifonále tartalmi szempontból a magyarországi liturgikus emlékek közé illeszthető, a művészettörténész feladata a könyvfestészeti elemzés és esetleg ezen túl, a készítési hely és körülmények pontosítása lehet. A tárgyalt kódex iniciáléi a magyarországi könyvfestészetben belül a legjobban a Képes Krónikához kötődnek.

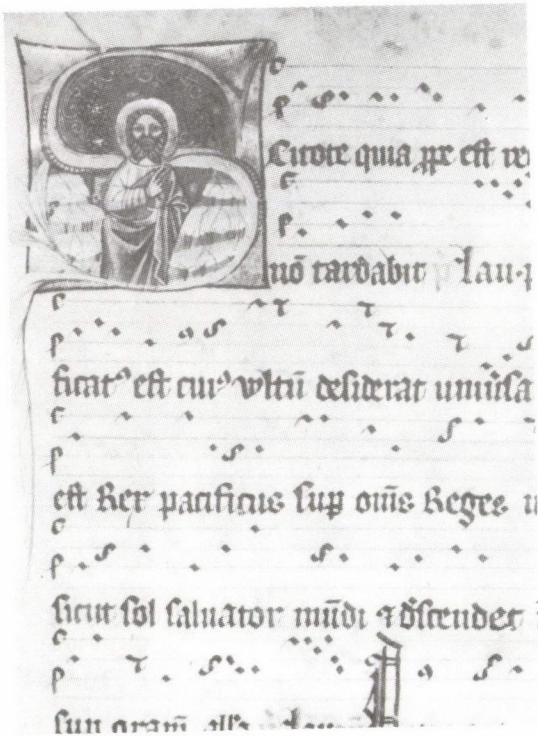
Az Antifonále iniciáléinak egy részét – a Keresztelő Szent János születése, Adventet bevezető A iniciálé (43. kép), Szent Tamás mártíromsága (53. kép), Szent Mihály harca a sátánnal (55. kép) stb. – a Krónika képeinek téralkotása jellemzi. A figurák tág környezetben mozognak. A magas horizontú háttérrel repedezett sziklákból képzett talajsáv alkotja, amit vékony, magastörzsű, kis lombkoronájú fák és néhány elemből formált épületek tagolnak. A képek emberszereplői ritkán kerültek egy talajsávra, többnyire különböző magasságban mozognak. Igen kedvelt az iniciálék két térfélre osztása, és gyakran mondható az alakoknak két egymás alatti sorban történő elhelyezése is (Advent, 43. kép, Jézus fűrdetése, 46. kép). A Szent Tamás vértanúsága képen (53. kép) a Krónikára jellemző három alakból fűzött csoport tűnik fel, a szokásos, csoporttal szembe helyezett szereplővel együtt. A Jézus születésének szentelt kompozíció (45. kép) sziklák mögé bújtatott félalakos pásztorai ugyancsak a Krónika lapjaira vezethetők vissza.²² Ebből a kódexből ered az Antifonále figuráinak többsége is. Jellemző a hosszú vagy rövid barna hajú, Krisztus- és ifjú-típusok arcának modellálása. Rövid, széles, kerekállú arc, a szem egyik sarkába helyezett (jobbra vagy balra néző) pupillák, egyenesen zárt orrok, kis, telt szájak tűnnek fel az Adventi iniciálén (43. kép), a Pünkösöd (50. kép), az Utolsó vacsora (52. kép), Szent Tamás (53. kép), Mária halála (54. kép), a Szent Mihály harca (55. kép) és az Apostolok küldetése (57. kép) illusztrációin. Az eddigi forrásból merített a kézirat festője az aggastyánok megformálásakor is. Ezeket a Krónikában kedvelt alacsony homlokú, erős arccsontú és többnyire a fiatalokkal kapcsolatban ismertetett modellálás mellett rövid, tömör, fehérrel festett haj, szakáll és bajusz jellemez (43–52. képek). A Krónika kecsesen mozgó, karcsú, nyúlánk, testhez tapadó lovagi ruhába bújtatott alakjai sem voltak idegenek az Antifonále festője előtt. Erről a Szent Tamás (53. kép) és a Szent Mihály (55. kép) szövegéhez tartozó iniciálék tanúskodnak. Lényegében a törékeny, sokszorosan tagolt körvonalú, bő palástba burkolt figurák is a Képes Krónikában megjelenők leszármazottai. Az ülő alakok széttárt térdei között feszülő redők, az álló alakok mély ráncokból álló redőzuhatagai és végül a lábfejek fölött kúposan felemelkedő redők (Az angyal menekülésre inti Józsefet, 43., 45. stb. képek) azonban az utóbbi emlékekben sokkal határozottabban jelentkeznek.

A liturgikus kódex festője kész kompozíciókat alig vehetett át a világi tárgyú kézirat illuminátorától. Ahol azonban a legcsekélyebb mód nyílt erre, élt is vele. A legjellemzőbb a kódex incipit iniciáléjának példája. Az antifonálék elejére rendszerint egy, a psalteriumokat bevezető Ad te levavi illusztrációjához hasonló kompozíció került. Ez leggyakrabban egy, az Úrhoz imádkozó vagy zsoltározó Dávidot megjelenítő auktorábrázolás volt, akit az antifonálékban a keresztény egyházi zene megteremtőjének, Szent Gergelynek az alakja váltott fel.²³ Az Isztambuli Antifonále festője ezt az iniciálét egy, feltehetően a Képes Krónikát létrehozó műhelyben közkezen forgó iniciáléval váltotta fel, mégpedig az 1. oldalon látható, korábban részletesebben tárgyalt A iniciáléval, amelyben Szent Katalin félalakja alatt a térdelő Károly Róbert és Łokietek Erzsébet helyezkednek el. Az Antifonále most tárgyalt iniciáléjának még egy olyan további sajátossága is van, amely a század közepi közép-európai kódexfestészet 1330-as éveinél frissebb forrásai mellett tanúskodik, mégpedig a Krisztus félalakját körülölelő sugárkoszorú, mely a Vásári Miklós kódexeit festő Illustratore repertoárjába tartozik.²⁴

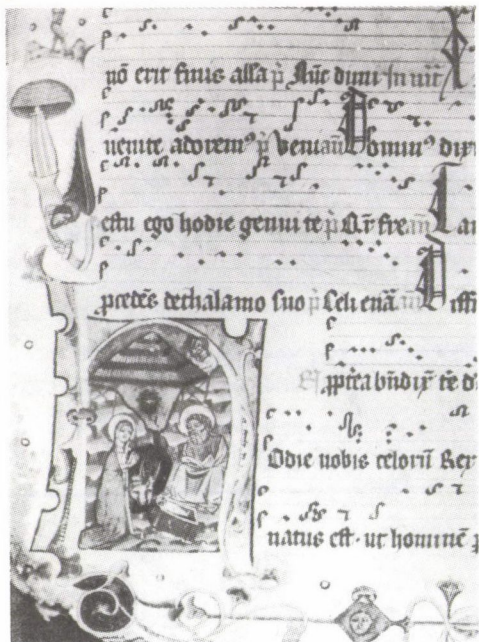
A Képes Krónika illusztrálásának egyik karakterisztikus szokása, hogy egy kép fő témája mellé bizonyos értelmező, kiegészítő melléktémákat is bevon. Erre az illusztrálási módra tesz kísérletet az Antifonále festője az Angyal menekülésre inti Józsefet c. kép megfestésekor, amikor a betű karja fölötti részbe a Gyermekeit tartó Máriát is megjeleníti egy angyal társaságában. Az udvari krónika lírai, epikus hangvétele az Antifonále egyes képeit is áthatja. Nemcsak a Szent Mihály harca a sátánnal (55. kép) veszt apokaliptikus erejéből, hogy egy

43. f. (?) A iniciálé

44. f. 18v. S iniciálé: Keresztelő Szent János

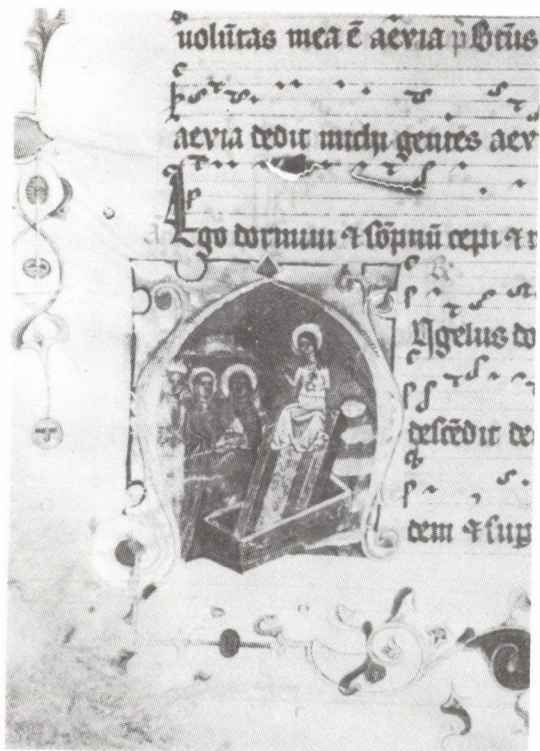
45. f. 19r. H iniciálé: Jézus születése

46. f. 21r. (?) H iniciálé: Jézus fürdetése

47. f. 36r. H iniciálé: Krisztus megkeresztelése a Jordánban

48. f. 94v. A iniciálé: A Szent asszonyok a feltámadt Krisztus sírjánál

49. f. 106v. P iniciálé: Krisztus mennybe-
menetele

50. f. 109v. V iniciálé: A Szentlélek eljövetele

51. f. 114r. G iniciálé: Szentháromság

52. f. 116v. S iniciálé: Utolsó vacsora

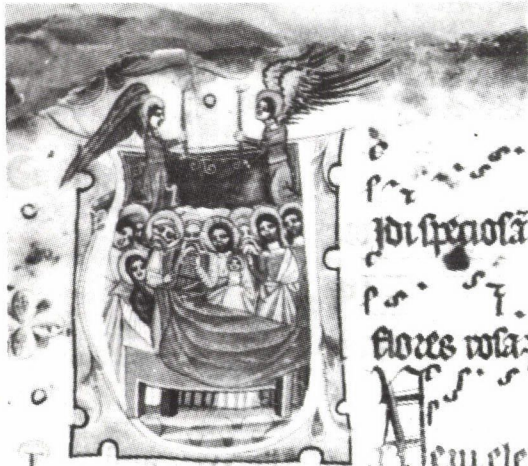
audens dñs mict celsum dai
g que ff celans celau i q ff

Attor celi
pacē em
gaudio

gens plaudit mīr infilio q

53. f. 140r. P iniciais: Szent (Becket) Tamás vértanúsága

disperosa
flores vola
Veni ele

menū qā stupuit Ber spm t
pilib; filia ihvīm dñs scup

54. f. 211r. V iniciais: Mária halála

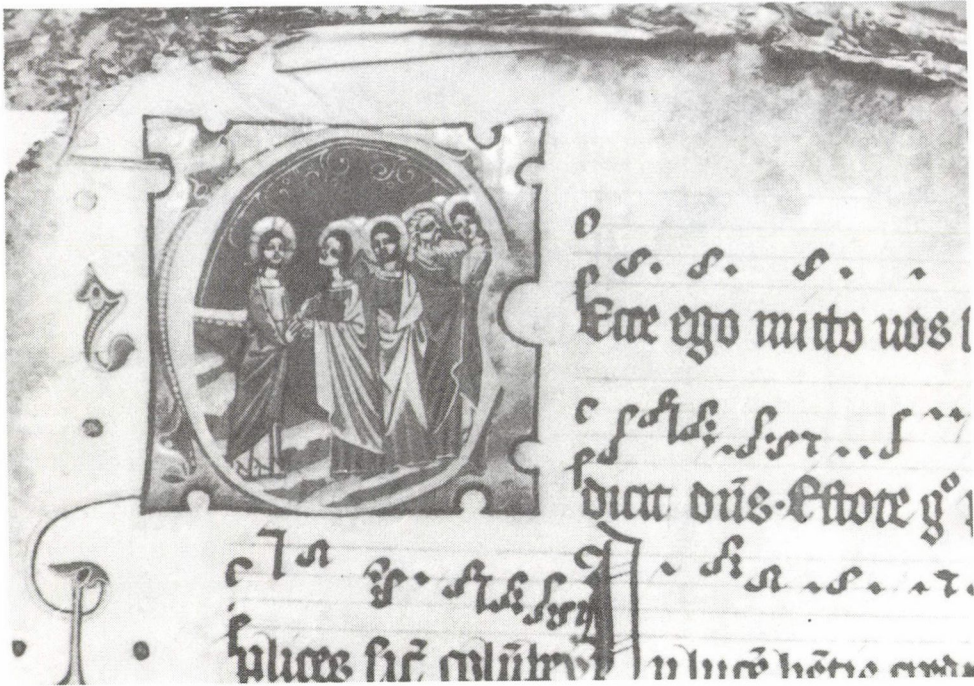

55. f. 235v. S iniciálé: Szent Mihály harca a sáttán-
nal

56. f. 241v. G iniciálé: Mindenszentek

57. f. 270r. E iniciálé: Az apostolok küldetése

lovagi játékká szelídüljön, hanem a Szent Tamás vértanúsága kompozíció (53. kép) passionálékra jellemző véres drámája is átlényegül, és tulajdonképpen egy, a szöveg nélkül érthetetlen találkozásjelenetté degradálódik.²⁵

A Képes Krónika és az Isztambuli Antifonále általunk feltételezett kapcsolatát az ornamentális iniciálék, a betűk ornamentikájának jellege és a lapszéldíszek is megerősítik. A Képes Krónikát kevés ornamentális iniciálé díszíti. Az Antifonále egyetlen általunk ismert A betűjének díszítése, például a betű belsejét kitöltő levelekkel tagolt kanyargó inda akár a Krónikából is származhatna. Az Antifonále nagy kezdőbetűinek típusa, a száraz és a lábak díszítése — például a szélek pontsora, a láb kihasasodó részére simuló levelek kedvelése, a betűtörzs belső vonalát végigkísérő fehér tollrajzdísz motívumai —, valamint a betűk háttérül szolgáló arany mező fekete, helyenként félköríves bemélyedésekkel megtört körvonala a Képes Krónikára is jellemző. A két kódex díszítőlécei, melyek helyenként derékszögben összefutva érintkeznek egymással, és csigavonalszerűen alakított, palmettákkal ékesített indákkal vannak körülvéve, akár egy kéztől is származhatnának.

A fent elmondottakon túl a színek használata és az árnyalás módja is a Képes Krónikához közelíti az Antifonálét. A század első felének olaszos festésmódja — a csúcshétyek használata és a kék, vörös, rózsaszín jellegzetes élénk tónusainak alkalmazása — teljesen idegen az Antifonále illuminátorától. Iniciáléinak színskáláját a rózsaszín, sárga és zöld színfoltok határozzák meg. Az árnyalás sem a régi módon, fehér sávokkal vagy fekete vonalakkal történik, hanem az alapszín különböző árnyalataival. A Képes Krónika hosszú palástos figuráin gyakori a sárga, zöld vagy rózsaszín alapozású felületeknek a felsorolt színek valamelyikével való árnyalása. Ezt a sajátos színhasználatot az Antifonále festője is átvette.

Az Isztambuli Antifonálénak olyan elemei is vannak, amelyek nem vezethetők le a Képes Krónikából. Ezek egy része a magyarországi Anjou-kori könyvkultúra olyan emlékeiben bukkan fel, mint a Nekcsei Biblia és a Magyar Anjou Legendárium.

A Nekcsei Bibliával elsősorban a Keresztelő Szent Jánosnak szentelt iniciálé (44. kép) vehető össze. A betű elé helyezett, háromnegyedes formában, frontálisan beállított figurákat ennek a kódexnek a festői kedvelték különösebben. A Jézus születése kompozíció (45. kép) fölött fejjel lefelé, függőlegesen repülő, a pásztoroknak hírt hozó angyal kagylószerű formából kinyúló alakja szintén ebből a kéziratból ismert. A lapszéldíszat atlaszként tartó kis puttó ugyancsak a Nekcsei Bibliában gyakori. E Szentírás nyújtott nyakú, csenevészkarú alakjai is továbbélnek az Antifonále lapjain. Néhány idős férfifej szintén a Bibliában használt formákkal alakított, merev arcát gondosan elrendezett, szinte fémesen kemény göndör tincsek keretezik. E típus markánsabb, csúcsos állú variánsa mindkét kódexben feltűnik (Mária halálának Péter apostola, 54. kép). A Jézus születése kép Józsefjének (45. kép) hosszú, középen elválasztott és vízszintes irányban kétfelé fésült szakálla is a Biblia egyik típusának stilizálása útján keletkezett. A profilban ábrázolt, lengő szakállú fejek sem voltak idegenek a két kódex festőitől (43. kép). Az Antifonále festője lényegében a Biblia mestereihez hasonlóan, de azoktól eltérő irányban stilizálta a bolognai könyvfestőműhelyből származó fejeket, arcokat.

Az Isztambuli Antifonálét elsősorban az építészeti elemek kötik a Magyar Anjou Legendáriumhoz. Az Antifonále festője is kedvelte a Legendáriumra jellemző hasábszerű elemekből formált bútorokat (pl. Mária ágya, 54. kép, az Úr trónusa, 51. kép), az antikos motívumokkal díszített koporsókat (49. kép) és a hasábszerű, sohasem létező tornyokat, kapukat (53. kép).

A Legendárium képei feltehetően figurákat is kölcsönöztek az Antifonále illuminátorának. Például a Legendárium karakterisztikus, fiatal arcú, gyér szakállú és bajszú, a vállon

szerűtlen barna hajtincsekkel festett Krisztusa (43. kép) mellett néhány innen származó ifjú is feltűnik a később készült kódexben. E körbe sorolhatók a fiatal apostolok (A Szentlélek eljövele, 50. kép, Mária halála, 54. kép). Az Antifonále nőalakjainak, pl. a Jézus fürdetése kompozíció bábáinak megfogalmazásakor (46. kép) is a Legendárium nyújtott segítséget.

Az Isztambuli Antifonále festője igen kedvelte a nézőnek háttal ülő, páronként egymással szembe forduló és élénk beszélgetés látszatát keltő alakokat. Ezek lehetséges forrásaként a Nekcsei Biblia és a Magyar Anjou Legendárium egyaránt számításba jöhet.²⁶

A két utóbbi kódex képei téma szempontjából keveset nyújtottak az Antifonálénak. Ennek festője ugyanis sem a kézen fekvő krisztológiai, mariológiai és passiótémákból, sem a hagiografikus ábrázolásokból nem merített. Egyedül a Szentháromság (51. kép) Legendárium- és Antifonálébeli ábrázolása között észlelhető hasonlóság. Azonban még ebben az esetben sem biztos, hogy az Antifonále előképét a Legendárium nyújtotta. A Gnadestuhl-nak az Antifonálében hasznosított sémája ugyanis a 14. század második negyedétől egész Itáliában ismert volt. 1350 körül már az Alpoktól Északra fekvő területek művészetében is meghonosodik. Csehországban például Teoderik mester köre játszik nagy szerepet a kép-típus meghonosításában és elterjesztésében.

Az Isztambuli Antifonálénak a Szentháromságon kívül még egy itáliai eredetű kompozíciója van. Ez a Jézus születése (45. kép). A Jézus születése témának az a változata ugyanis, amelyen Mária a földön vagy jászolban fekszik, a ferencesek és dominikánusok között a Szeplőtelen fogantatás dogmája körüli vita folyamán született meg, és változatai már az 1330–1350 közötti padovai, sőt, bolognai művészetében is fellelhetők.²⁷

Az Isztambuli Antifonále többi képe közül csupán kettőn érvényesülhet az itáliai művészet témavilága. Ezek egyike a Krisztus mennybemenetele kompozíció (49. kép). Krisztus mennybemenetelének az a változata, amelyen az apostolok gyűrűjéből kiemelkedő hegycsúcsról Krisztus testi valóságában, rendszerint félalakos formában emelkedik az égbe, az Antifonále készítése körüli időkben Európaszerte ismételt séma volt. Azt az egyénibb megoldást, hogy Krisztus féloldalban ábrázolva, erőteljes mozdulattal rugaszkodik el a talajról, az ókeresztény és a 10–11. századi művészet is ismerte, a típust leginkább a 14. századi itáliai művészet közvetíthette az Antifonáléhoz.²⁸ A másik olyan kép, amelynek megalkotásában itáliai háttér állhat, a Krisztus megkeresztelése a Jordánban. A téma iránt korábban megnyilvánuló érdeklődés ugyanis jelentős mértékben visszaesett.²⁹

Az Antifonále többi iniciáléja ikonográfiai szempontból kevésbé jelentős. Ezek általában távolról követik a Rajna-vidéki, kölni sémákat (pl. a Szent Asszonyok a feltámadt Krisztus sírjánál, 48. kép) és beilleszthetők a korszak közép-európai vagy magyar liturgikus kódexei-nek illusztrációi közé is (pl. a Szentlélek eljövele, 50. kép, Utolsó vacsora, 52. kép,³⁰ Mária halála, 54. kép,³¹ Mindenszentek illusztrációja, 56. kép, az Apostolok küldetése, 57. kép).

Úgy gondoljuk, hogy a stílusról és az ikonográfiáról elmondottak alapján joggal helyez-zük az Isztambuli Antifonálét az Anjou-kori könyvfestészetnek az udvar és az arisztokrácia megbízásából készült emlékei közé. Az említett kódexek közül az Antifonále a Képes Krónikához kapcsolódik a legszorosabban. Olyan szoros szálak fűzik hozzá, amelyek feltételezik, hogy az Antifonále a Krónika közelében, képeinek és iniciáléinak ismeretében készült. További kérdés, hogy hol készülhetett az Antifonále. Elképzelhető, hogy a királyi kancellária közelében működő festőműhelyben. Emellett szólna a Magyar Anjou Legendárium és a Nekcsei Biblia ismerete is. Amennyiben valóban ezek alapján is dolgozott az Antifonále mestere, feltételezhető, hogy a század derekán ezt a két kódexet is a királyi könyvtárban vagy kincstárban őrizték. A Magyar Anjou Legendáriummal kapcsolatban már korábban fel-

merült ez a lehetőség.³² A Nekcsei Biblia vonatkozásában ezt ezúttal szeretnénk felvetni. Nem tartjuk kizártnak, hogy a Biblia nem jutott el tervezett őrzési helyére, hanem valamilyen közbejött okból a királyi udvarba került. E Biblia történetének ilyen fordulata a későbbi sorsból és a jelenlegi állapotból következtethetünk. A kézirat mint említettük, érintetlen. Semmiféle tulajdonosi vagy használói bejegyzés sem került bele. Ez inkább az uralkodói bibliotékákba, mintsem az egyházi intézmények használatába került könyvek jellemzője. A kódex 16. századi sorsáról tájékoztató bejegyzés is ezt a feltevést támasztja alá. A Bibliát ekkor Ferdinánd király egyik diplomáciai alkalmazottjának ajándékozta.³³ Ferdinánd leginkább olyan könyv fölött rendelkezhetett, amely a királyi könyvtárban volt.

Az elmondottak ellenére az sem kizárt, hogy az Antifonále festője, aki szorosan tapadt a Képes Krónikához, nemcsak az Anjou Legendáriumot és a Nekcsei Bibliát ismerte, illetve nem is feltétlen hasznosította azokat, hanem más, velük közel egykorú és stílusú kódexekből merített.

Az Antifonále iniciáléi meglehetősen gyenge minőségűek, ezért nem származhatnak a Krónikát festő kezek egyikétől sem. Lehetséges viszont, hogy dolgoztak a királyi kancellária közelében működő műhelyben szerényebb képességű mesterek is. Ők a kancellária székelyén dolgozva is eleget tehettek máshonnan érkező megbízásoknak, de művészvándorlás lehetősége is fennállhat.

Végül, választ kellene adnunk arra a kérdésre is, hogy melyik magyarországi egyház használatára készült a kevésbé minőségi, de ikonográfiai szempontból igényes Antifonále. Az egyházi év állandó ünnepeihez készült iniciálék ehhez nem nyújtanak támpontot. Érdekes lehet ebből a szempontból a két szent, Becket Tamás és Szent Mihály ábrázolása.³⁴ Annak ellenére, hogy mindkét szentet kellő pompával ünnepelte a magyar egyház, ábrázolásuk, főleg szerkönyveken belüli megjelenítésük igen ritka volt. Becket Tamás alakja például az Antifonálén kívül csak a Magyar Anjou Legendáriumban jelenik meg. A két szentnek a többitől figurális iniciáléval történő megkülönböztetése arra enged következtetni, hogy egy olyan templomnak készült a kódex, ahol a két szentet – legalább egyiküket – különösen tisztelték. Szent Tamásból kiindulva Esztergomra, Szent Mihályra tekintve Veszprémre gondolhatunk.

Az Isztambuli Antifonále a 14. századi magyarországi könyvfestészet fontos emléke. Jelentősége nem elsősorban a képek minőségében áll, hanem egyfelől abban, hogy a Képes Krónikát az eddiginél tágabb környezetbe helyezi, másfelől abban, hogy hidat képez a 14. századi magyarországi udvari könyvfestészet és a század utolsó negyedének olaszos igazodású provinciálisabb könyvművészete között.

JEGYZETEK

1. L. főleg: HARRSEN, M.: *The Nekcsei-Lipócz Bible. A Fourteenth Century Manuscript from Hungary in the Library of Congress. Ms. Pre-Accession 1. Washington 1949.*, LEVÁRDY F.: *Magyar Anjou Legendarium. Bp., 1973.*, WEHLI T.: *Itáliai trecento kapcsolatok. In: Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Szerk. Marosi E. Bp., 1987. 364. skk.*

2. Meta Harrsen és Levárdy Ferenc nyomán (vö. 1. jegyzet) ezt a véleményt képviseli GNUDI, C.: *La Bibbia di Demeter Nekcsei-Lipócz, il Leggendaro Angioina e i rapporti fra la miniatura bolognese e l'arte d'Oriente. Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art Bp. 1969. I. Bp., 1972. 569 skk.*, CONTI, A.: *La mi-*

niatura bolognese. Scuole e botteghe 1270–1340. Bologna, 1981. 85 skk.

3. Az nem elképzelhetetlen, hogy Bolognában északi könyvírásban jártas scriptorokat is foglalkoztattak. Európa minden országából érkeztek ide tanárok és hallgatók, akik igényelhették a nem rotundával írt könyveket is. Az sem kizárt, hogy Bolognában tanuló hallgatók alkalmanként másolást vállaltak.

4. DERCSÉNYI D.: *Nekcsei Dömötör bibliája a washingtoni Library of Congress-ben. Magyar Könyvszemle LXVI (1942) 113 skk.* A Nekcsei Biblia sajtó alatt álló facsimile kiadásának bevezető tanulmányában magunk is ehhez a nézethez csatlakoztunk.

5. A két kódex Bolognához kötések is felmerülnek problémák. Azok a kutatók, (pl. Conti) akik a két kódex magyarországi festését vallják, a bolognai műhelyektől idegen elemeket emelik ki. Véleményünk szerint természetes, hogy a 14. század harmincas éveinek bolognai emlékei idegen vonásokat is hordoznak, mert az egyetemi város ekkor éppen egy súlyos válságot él meg. A vezetőegyháziak stílusreform munkássága helyett ekkor a kismesterek eklektikusabb művei adják meg a város könyvfestészetének jellegét.

6. Sok adatot közöl: VERESS E.: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyvei és iratai 1221–1864. Bp., 1941., 19. skk.

7. Evvel a gesztussal nemcsak a felszentelő püspök kötelezettségeiből vállaltak valamit magukra az alapítók, hanem dokumentálhatták is – pl. az előzéklyra bejegyezve – az alapítás tényét, körülményeit.

8. WEHLI T.: Képek és iniciálék. A Nekcsei-Biblia. Hasonmás kiadás. Bp., 1988. A hasonló kiadásból tudtam meg, hogy a Bibliában humanista lapszerű bejegyzések vannak. Ez a tény a kódex rendeltetésével, későbbi történetével kapcsolatos elképzelések továbbgondolására készítet.

9. LEVÁRDY F. i. m. 35. skk.

10. LEVÁRDY F. i. m. 46.

11. Az újabb meghatározás Continak köszönhető. Ő a két kódex közül csak az egyiket tartja az Illustratore munkájának, a másikat egy gyengébb művészek tulajdonítja. CONTI, A. i. m. 93.

12. Kódexek a középkori Magyarországon. Katalógus. Bp., 1985. 107. sk. A kancelláriai használatot egy, a kódexbe bekötött oklevél bizonyítja. Ezt az adatot Dr. Körmeny Kingának köszönöm.

13. Ennek az álláspontnak leghatározottabb képviselője Levárdy Ferenc (i. m. 42. skk.). A nézet cáfolatával foglalkozik: WEHLI, T.: Bemerkungen zur Buchmalerei des 14. Jahrhunderts in Ungarn. Alba Regia XXII (1985) Székesfehérvár 1986. 29 skk.

14. A felfogás összefoglalását l.: WEHLI T.: A Képes Krónika. In: Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Szerk. Marosi E., Bp., 1987. 484. skk.

15. Az utóbbit a prágai Szent Vitus káptalanjának Bibliája fémjelezheti (Prága, Káptalani Könyvtár, A. 3.). A kódex iniciáléit fényképek alapján ismerem. Ezeket Dr. Karel Stejskalnak köszönöm.

16. A műhely legjellegzetesebb alkotása az 1350 körül festett Klosterneuburgi Missale. (Cod. 615.) Erről a kódexről és a folyamat alakulásáról: SCHMIDT, G.: Italienische Buchmaler in Österreich. Alte und moderne Kunst. 6 (1961) 42. 2 skk.

17. SCHMIDT, A. i. m. 5.

18. HOFFMANN E.: Régi magyar bibliofilmek. Bp. 1929. 21 sk., JAKUBOVICH E.: Nagy Lajos király oxfordi kódexe, a Bécsi Képes Krónika kora és illuminátora. Magyar Könyvszemle XXXVIII (1930) 382 skk.

19. Ezúton szeretném megköszönni Dr. Vízkelety Andrásnak, hogy a kódexről a helyszínen készített felvételeit tanulmányozás céljából rendelkezésemre bocsátotta és a kódexszel való foglalkozást lehetővé tette számomra.

20. Ezek közül csupán a f. 154v-n látható Jézus bemutatása a templomban c. kompozíciót nem ismerjük. Az Angyal menekülésre inti Jó-

zsefet témának szentelt A iniciáléről nem állt rendelkezésünkre publikálásra alkalmas felvétel. A kódex ikonográfiájára egy későbbi tanulmányunkban visszatérünk.

21. Ezek köréből egyet-egyet ismerünk. A temperával festettel e tanulmány keretében is foglalkozunk. Az egyszerű tollrajzos iniciáléinak formái a 14. század közepére helyezhetők.

22. Pl. a két, Bazaráb elleni hadjáratnak szentelt képen.

23. STÄBLEIN, B.: Schriftbild der Einstimmigen Musik. (Musikgeschichte in Bildern III/4.) Leipzig, 1975. 194 sk.

24. CONTI, A. i. m. Tav. XXVII., XXIX.

25. Ezt a Magyar Anjou Legenárium Szent Tamásnak szentelt oldalai bizonyítják. Vö.: LEVÁRDY F. i. m. XXXIV., XXXV. tábla.

26. E fejtípusok változatai a Magyar Anjou Legenáriumban is gyakoriak. A nagy, puha, vattaszerű szakáll elsősorban a Képes Krónikát jellemzi. Ennek egy változata a nyitóképen jelenik meg. Az Antifonále festője tehát a Nekcsei Biblia, a Magyar Anjou Legenárium és a Képes Krónika figuratípusaiból és arcai közül egyaránt válogatott, de mindegyik kódex mestereihez viszonyítva kevés típust használt.

27. L. 800 Jahre Franz von Assisi. Katalog. Krems-Stein. 1982. 613. sk. Abb. 98. és Bernardo Daddinak a firenzei S. Pancrazio számára 1338-ban festett poliptychonja (Firenze, Uffizi).

28. Ez a jelenség a 14. századi itáliai monumentális műfajokat is jellemző tudatos archaizálásnak köszönhető. Az isztambuli Antifonále szóban forgó ábrázolásának specifikuma, hogy a téma szereplői közül kettő nő, kettő férfi. A nők e témában szokatlan számát (ti., hogy ketten vannak) feltehetően a Szent asszonyok a feltámadt Krisztus sírjánál téma közelsége magyarázhatja.

29. MILLET, G.: Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles. Paris, 1960. 70 skk.

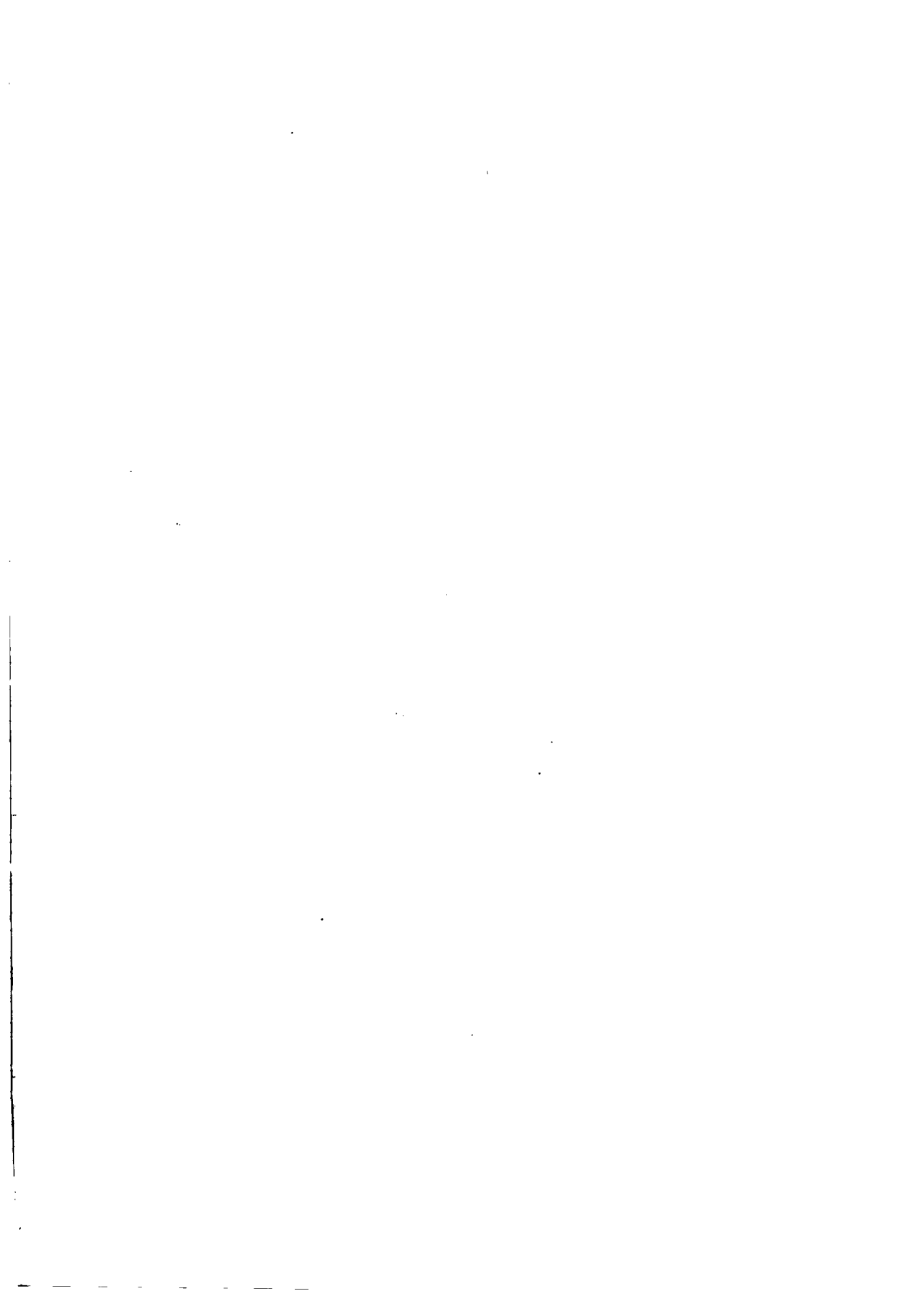
30. Hasonló ábrázolások jelennek meg egyes pozsonyi missalékban (pl. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. lat. 214., 216., 220., 435.). A Szent asszonyok a feltámadt Krisztus sírjánál kompozíció kialakulásában a cseh művészet is szerepet játszhatott. Olyan művek és mesterek formálhatták ezt a kompozíciót, amelyek pl. a Vyšší Brod-i passiótáblákkal rokonok. Az Antifonále Utolsó vacsora témának szentelt kompozíciója mögött igényes előkép állhat.

31. Az Antifonále Mária halála kompozíciója fölött két libegő, gyertyát tartó angyal jelenik meg. Ezek az angyalok tulajdonképpen a Mária koronázása kompozíciók gyakori elemei. Az Antifonáleban azért kaphatott helyet az angyalpár, mert a Mária halála kompozíció előképét egy, a témát két egymás fölé helyezett képen tagláló kompozíció nyújthatta. Ezen a Mária halála téma szükegszerű kísérője egy Mária koronázása jelenet volt.

32. LEVÁRDY F. i. m. 46.

33. Az erre vonatkozó bejegyzés reprodukcióját l.: HARRSEN, M. i. m. P1. I.

34. A f. 18v. Keresztelő Szent Jánosának szövegkörnyezetét nem ismerjük. Ez az iniciálé egyébként is sematikus a másik két szentet ábrázolóhoz viszonyítva, mert azokon a szent legendájának egy részlete vagy egy igényesebb kompozíció kapott helyet.

A tipográfiai és műszaki szerkesztési munkát a
LITTERA Műszerkönyv Szolgálat GMK, Budapest végezte
Táskaszám: T068/89
Felelős vezető: Hegedűsné dr. Bártfai Judit

Hozott anyagról sokszorosítva
8918804 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

MEGVÁSÁROLHATÓ KIADVÁNYAINK

(MTA Művészettörténeti Kutató Csoport titkársága, Budapest Üri u. 62.
1014.

Postacím: 1250 Budapest I. Pf. 27.)

Ars Hungarica

A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának közleményei. 1973–

1974. Suppl. 1.	30 Ft
1975/1.	30 Ft
1975/2.	30 Ft
1976/2.	30 Ft
1978/2.	30 Ft
1979/1.	45 Ft
1980/1.	50 Ft
1980/2.	50 Ft
1983/1.	50 Ft
1983/2.	50 Ft
1984/1.	50 Ft
1984/2.	50 Ft
1985/1.	50 Ft
1985/2.	50 Ft
1986/1.	50 Ft
1986/2.	50 Ft
1987/1.	50 Ft
1987/2.	50 Ft
1988/1.	50 Ft
1988/2.	50 Ft

Művészettörténeti Füzetek

13/1–2. BALOGH Jolán: Varadinum: Várad vára. Bp., Akadémiai Kiadó, 1982. 1–2. köt. 163 Ft

14. GERVERS-MOLNÁR Veronika: Sárospataki síremlékek. Bp., Akadémiai kiadó, 1983. 71 Ft

15. Cs. DOBROVITS Dorottya: Építkezés a 18. századi Magyarországon. Bp., Akadémiai Kiadó, 1983. 64 Ft

*

Művészettörténeti Tanulmányok

Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve 1956–1958. Bp., 1960. 45 Ft

Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve 1959–1960. Bp., 1961. 50 Ft

*

Iratok a Magyar képzőművészet történetéhez

1. füzet., 1945. A forrásanyagot válogatta és e füzetet szerk. Kiss Dezső. Bp., 1973. 30 Ft

Acta Cassae Parochorum

7. füzet., Erdélyi, váci és veszprémi egyházmegye 1733–1779: művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte Bónisné Wallon Emma, Sprenger Mária. Bp., 1980. 50 Ft

*

Urbaria et Conscriptiones

5. füzet., 51–70 fasciculus: művészettörténeti adatok: Abos–Zsujta. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné, Csernyánszky Mária, szerk. Bobrovsky Ida. Bp., 1979. 50 Ft

6. füzet., 71–100 fasciculus: művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné, Csernyánszky Mária, szerk. Bobrovsky Ida. Bp., 1981. 55 Ft

7. füzet (1–2), 101–200 fasciculus: művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné, Csernyánszky Mária, szerk. Bobrovsky Ida. Bp., 1984. 120 Ft

*

Önálló kiadványok

Magyar aktivizmus: Kiállítás a Janus Pannonius Múzeumban 1973. A kiállítást rendezte és a katalógust szerkesztette Szabó Júlia. Bp., 1973. 20 Ft

Fülep Lajos emlékszoba: A Magyar Tudományos Akadémia Fülep Lajos emlékülésén 1975. február 5-én elhangzott előadások: Fülep Lajos életrajzi adatai: vezető az emlékszobában. Pécs, 1975. 67 Ft

Művészet I. Lajos király korában 1342–1382: katalógus. Szerk. Marosi Ernő, Tóth Melinda, Varga Livia. Székesfehérvár, Bp., 1982. 80 Ft

CSATKAI Endre: Kazinczy és a képzőművészetek. (1925). Az előszót Zádor Anna, az utószót és kiválogatást Rózsa György készítette. Szerkesztette: Galavics Géza, Bp., 1983. 70 Ft

A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmáslat-gyűjteménye alapján. Szerk. Bodor Imre. Írta Bodor Imre, Füge-di Erik, Takács Imre. Bp., 1984. 45 Ft

*

Az Ars Hungarica eddig megjelent példányai megvásárolhatók az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, Váci u. 22. 1052)

